

Filodem ens n'explica la vida: al final d'una joventut dissoluta Xenòcrates el converteix a la filosofia, en la qual tanmateix defuig les qüestions massa metafísiques, i es planteja els problemes pràctics de la vida; és un fervent admirador de Píndar. També es descriuen aquí les vides de Crates i de Càntor. Filodem és interessant perquè té una visió èticament determinada de la vida, tot i que a la col. XIII se'ns diu que fou acusat davant dels tribunals per la seva mateixa dona per maltractaments. No hi ha, doncs, gaire coherència. A la col. XVII comença la vida d'Arcesilau, que s'allarga fins a la col. XX. Aquí la font és ben coneguda, Diògenes Laerci. Per a Dorandi hi ha, esparses per tota l'obra, notícies extretes de Filip d'Opunt, però no de primera mà, sinó ja procedents de reculls o de cèntons. L'edició del text grec és acuradíssima, amb una traducció italiana molt exacta i unes notes que aclareixen des de tots els punts de vista els nombrosíssims problemes que el text, ple de llacunes, presenta. Una edició modelica, en fi, que des d'ara serà imprescindible en l'estudi d'aquest erudit de Gadara, de cronologia incerta, però en tot cas no anterior al 110 aC. L'únic retret que en tot cas es podria fer al professor Dorandi és que desconeix l'article de la professora Montserrat Jufresa «Sobre Filodemo» dins el *Boletín del Instituto de Estudios Helénicos* de la Universidad de Barcelona X - 1976, pàgs. 15-73.

Manuel Balasch

CAVALLO, G.; FEDELI, P.; GIARDINA, A. (1991). *Lo Spazio Letterario di Roma Antica*. Vol. V: *Cronologia e Bibliografia della letteratura latina*. Roma, 730 p. + 28 làmines.

La col·lecció de volums que conforma *Lo Spazio Letterario di Roma Antica* ha arribat al seu punt culminant amb una celeritat i competència envejables. A *Faventia* 12/13

(1990/1991), p. 466-468, donàvem notícia de l'aparició del primer llibre (amb data de 1989!) i tot just tres anys després (el volum cinquè de la data de desembre de 1991) l'empresa ha arribat a la seva conclusió. Si tenim en compte l'envergadura del treball, tant física com intel·lectual, no podem fer altra cosa, d'entrada, que felicitar els editors «físics» del projecte (Salerno Editrice) i també els «intel·lectuals» (Guglielmo Cavallo, Paolo Fedeli i Andrea Giardina).

En la recensió que citàvem *supra* ja parlàvem una mica dels continguts dels diferents volums, tot i que l'èmfasi el posàvem en el comentari del llibre primer, dedicat a la «Produzione del Testo». Per aquesta raó, se'ns permetrà ara que ens concentrem exclusivament en el volum cinquè, i darrer, dedicat a la «Cronologia e Bibliografia della letteratura latina».

Com el mateix títol del llibre indica, aquest està dividit en dues parts clarament diferenciades (fins i tot tipogràficament): la primera, és dedicada a la «Cronologia della letteratura latina» i la segona, a la «Bibliografia della letteratura latina».

Pel que fa a la primera part, només n'apuntarem alguna remarca general.

Està signada per Marilena Maniaci (que és, a més, també la responsable dels índexs analítics generals dels cinc volums i de la redacció general de tota l'obra) i tant l'autora com els directores han decidit oferir-la dividint cada doble pàgina que s'obre davant del lector de la manera següent: el full de l'esquerra està dedicat a recollir les dades més importants sobre «Storia e Istituzioni civiche» i el de la dreta (amb una compaginació que respecta la comparació entre els anys en què van succeir els fets que es relacionen), les dades sobre «Letteratura e vita culturale». La lectura, doncs, d'aquesta «cronologia» permet seguir d'una manera global, al llarg de 145 pàgines, l'evolució de la cultura literària llatina en relació amb els principals fets històrics amb què es va poder relacionar.

Hi trobem un primer defecte: la cronologia no té cap introducció (ni mínima ni breu) que ens expliqui una mica els criteris que s'hi

han seguit. Aquest fet no és especialment significatiu pels inicis de la vida «política» a Roma (una cronologia romana, o comença el 814 aC, o ho fa el 753 aC i, en aquest cas, se'ns donen les dues dates), però sí pel seu final. M. Maniaci decideix que l'«espai literari de la Roma antiga» s'acaba, si més no pel que fa a la seva cronologia (l'espai literari, tal i com s'ha d'entendre el concepte, segueix encara avui viu, amb els estudis científics i recreacions de qualsevol tipus que se'n fan), amb la mort de Cassiodor a *Vivarium* (583 dC). Aquesta opció és tan vàlida com unes quantes més de possibles: la mort de Gregori el *Gran* o la d'Isidor de Sevilla (encara que només estem parlant d'una diferència de cinquanta anys). El problema no és aquest, sinó que en algun lloc s'hauria d'haver justificat la tria feta, si més no, per una raó. La bibliografia, de la qual parlarem més endavant, redactada per tres especialistes cap dels quals no és M. Maniaci, segueix després de Cassiodor i ens parla, encara, de les vides i obres de Boeci, Jordanes i Isidor de Sevilla. Potser hauria estat desitjable una homologació de criteris.

Pel que fa al contingut mateix de la cronologia, volem remarcar la seva utilitat per a aquell que s'acosta per primera vegada a la història de la literatura llatina: d'un cop d'ull pot abastar una evolució que es va allargar durant més de nou segles (tal com es concep en aquest treball). Aquesta característica del volum, que introdueix les dades pels anys que es consignen en una columna a l'esquerra de cada pàgina, té un inconvenient per a aquells que ja coneixen una mica (o molt) els problemes cronològics que proporciona l'estudi de la literatura llatina: existeixen poques dates (sobretot referents a la biografia dels escriptors) que siguin segures i no ofereixin cap motiu de discussió. Una presentació com la que dona aquest volum, necessàriament, ha d'obviar gairebé tots els problemes que planteja la cronologia (i no només aquesta!) en «benefici» d'una claredat d'exposició més gran i aquest és per nosaltres potser l'inconvenient més greu d'un treball d'aquest tipus: tots els motius de dis-

cussió i d'incertesa són «presentats» només a través d'adverbis i perífrasis diverses, com «verso la metà del secolo», «componere forse», «probabilmente», «muore forse», «in quest'anno si porrebbe la morte di», «in quest'anno è forse la nascita di», «verso quest'anno nasce», etc. Sens dubte, aquesta és una discussió bizantina en què els avantatges d'un sistema són inconvenients per l'altre i a l'inrevés, però potser s'hauria pogut solucionar (en aquest volum) si l'autora de la cronologia hagués treballat en equip amb els redactors de la bibliografia que segueix. Ens expliquem: la part més important d'aquesta darrera està organitzada per autors i presentada d'una manera crítica. Potser d'aquesta bibliografia crítica s'hauria pogut discernir aquella referent a les dades cronològiques, tant d'autor com de les obres que va escriure o se li atribueixen, i presentar-la d'una manera independent. Així s'hauria aconseguit també dibuixar un perfil evolutiu de la literatura llatina, però presentant (si més no «presentant», perquè no diem en cap moment que aquestes qüestions cronològiques s'hagin de solucionar en el llibre) d'una manera crítica les seves dades temporals. Respectant les taules diacròniques sobre la història de Roma i les seves institucions, aquest enfocament hauria pogut satisfer tant el lector neòfit, que hi hauria trobat, en qualsevol cas, les dates imprescindibles, com el lector més experimentat, que també hauria trobat, amb una presentació diferenciada, les dades biogràfiques sobre cada autor i les seves diverses interpretacions.

La part més substancial del llibre, amb tot, se l'endu la bibliografia, que ocupa les pàgines 149 a 579, amb índex alfabètic d'autors presentats (p. 581-583), que facilita la seva consulta. Mario de Nonno, Paolo de Paolis i Carlo di Giovine han realitzat una tasca que, en les circumstàncies actuals de la bibliografia sobre els nostres estudis, es pot qualificar d'extraordinària i molt valenta. Potser no sigui aquest el lloc més adequat per fer una reflexió sobre la producció bibliogràfica en el món de la filologia clàssica, diguem (per posar un terme *post quem*),

després de la Segona Guerra Mundial; potser tampoc no siguem nosaltres les persones més adequades per fer-ho. En qualsevol cas, hem pogut constatar que és completament impossible estar assabentat de tot allò que es publica sobre els nostres camps d'interès al món científic i que, com a molt, es poden assolir nivells més o menys satisfactoris d'aproximació. En aquest sentit, qualsevol esforç que, en un sol volum, t'aproximi d'una manera crítica (és a dir, parlem de lectures raonades en públic) al conjunt d'un tema, és sempre benvingut, i el que han realitzat els compiladors a què al·ludim, a més de benvingut, és molt útil.

Una primera part de la bibliografia és general i ofereix síntesis sumàries i molt actualitzades (ja hem dit abans que el volum ha estat publicat a finals de 1991, mentre que la bibliografia publicada el 1990 ja hi és molt present) de les més importants eines de treball en el camp de la literatura (repertoris bibliogràfics, enciclopèdies de consulta, obres propedèutiques, revistes i publicacions periòdiques) i, a continuació, i entenent el terme «literatura» d'una manera ben laxa, resums bibliogràfics sobre la llengua llatina (història de la llengua, gramàtica, semàntica, estilística), mètrica i lèxics i vocabularis. Abans d'entrar pròpiament en matèria (volem dir, a parlar en general de la bibliografia sobre literatura llatina), es parla també una mica de les col·leccions de textos (aquí, encara que en aquest volum sigui una excepció, es parla també de col·leccions d'autors cristians), dels reculls de fragments i també de crítica textual. Hem volgut «descriure» aquests continguts perquè podrien pasar desapercebuts per aquells que es pensessin que en aquest volum només es parlava de literatura o de producció literària. El penúltim apartat de la bibliografia general està dedicat a la història de la literatura llatina, amb un capítol especial dedicat als gèneres literaris i les tipologies derivades. Per completar aquesta bibliografia, que, com es pot veure fàcilment, no és de literatura llatina sinó de les ciències que s'ocupen, en general, del món antic que es comunicava en llatí, el

compilador d'aquesta primera part (Mario de Nonno) ens ofereix uns «Sussidi», dedicats a presentar bibliografia que, per un filòleg clàssic, ha de ser de recozament per entendre millor els seus textos (prosografia, *realia*, epigrafia, religió i mitologia i retòrica). Diguem que no compartim en absolut els criteris classificadors que ha utilitzat el compilador en relació amb les diferents matèries que poden formar part de la filologia llatina, però que això, ara, no és important. Sí que ho és que, encara que sigui en un aiguabarreig sense gaire sentit, hi hagi apartats dedicats a tots els temes significatius de la nostra disciplina.

La segona part de la bibliografia és la que ha estat parcel·lada per autors, seguint un ordenament cronològic. Tant aquesta com l'anterior privilegien les monografies sobre els articles de revista, els treballs més recents (en la idea que aquests ja remeten als treballs anteriors) i també allò que s'anomena «bibliografia de bibliografies», és a dir, aquelles bibliografies raonades que remeten, al seu torn, a d'altres treballs. També s'ha d'aclearir, encara que pel número de pàgines ja es vegi, que es tracta de bibliografies sumàries i selectives, en les quals tothom podria trobar mancances precisament perquè trien. Hem decidit de no fer una recensió que parli de què hi falta i de què s'hi podria afegir. S'hauria convertit en un text massa llarg i hauria distret l'atenció sobre la real importància del treball que tenim entre les mans.

Només voldríem fer un retret general a aquesta bibliografia (i al conjunt dels cinc volums, que es reflecteix als índexs generals finals): el poc pes que atorga als estudiosos espanyols de filologia llatina. Pensem que en els darrers quaranta anys l'Estat espanyol ha produït prou filòlegs i obres interessants com perquè comenci a ser considerat precisament al nivell col·lectiu que pot oferir un treball com «Lo Spazio...». Per omplir una mica aquest oblit, que no és sistemàtic, certament, però sí evident, l'interessat pot acudir als instruments habituals («Année Philologique»), però nosaltres li aconsellàrem que

anés directament als volums anuals que publiquen Antonio Alvar i Alicia Arévalo sobre *Bibliografía de los estudios clásicos en España* (Ediciones Clásicas, Madrid) i, també, a l'article d'Antonio Alvar, «Obras de referencia sobre el mundo clásico», *Tempus. Revista de actualización científica*, 1 (1992), p. 6-67. La mateixa *Tempus*, a través de la seva secció «Revista de revistas», pot ajudar no poc en aquesta recerca.

Les diferents bibliografies, com dèiem, estan agrupades per autors, però quan les «circumstàncies literàries» ho demanen, s'amplia aquesta unitat a termes més amplis (v.g. «Catullo e i Neoterici»), arribant fins i tot a algunes consideracions genèriques (v.g. «Il mimo letterario»). Pel que fa al seu contingut, ens interessa remarcar que cada apartat bibliogràfic comença amb una valoració dels més importants instruments de treball sobre cada autor: bibliografia de bibliografies, edicions i concordances. Segueix amb l'obra i acaba, sempre que és possible, amb referències a la història de la transmissió manuscrita i a la seva fortuna (la seva recepció posterior).

La bibliografia acaba amb un índex alfabètic d'autors antics i temes tractats en ella, per facilitar-ne el seu ús i per intentar, potser, superar un greu entrebanc que hem detectat al final del volum. En la confecció dels índexs analítics generals («generals» equival per nosaltres als cinc volums de «Lo Spazio...»), no s'ha tingut per res en compte el volum cinquè, com si no existís: aquests índexs, complets i molt ben realitzats (que són de «nomi e delle cose notevoli», «dei passi citati», delle testimonianze scritte» i «degli studiosi citati»), no inclouen cap dada del darrer volum.

Entre els dos índexs (el dels autors tractats al volum i els generals) s'hi ha inclòs també (en cada volum ha estat un punt de referència important) un apartat dedicat a reproduccions d'imatges relacionades amb el contingut dels llibres. En aquest volum cinquè hi trobem catorze monedes que ens han transmès «I volti del potere», és a dir, iconografies d'emperadors i algunes de les seves mullers; una segona sèrie de catorze làmines

més ens presenta «I classici e la stampa», és a dir, magnífiques reproduccions d'algunes primeres edicions d'autors com Terenci, Virgili, Catul, Livi, etc. Precisament per la qualitat i l'interès que en tots els volums han despertat les làmines que s'hi inclouen, ens hauria també agradat que en els índexs generals s'hi hagués dedicat un apartat a les il·lustracions (i no solament amb especificació de l'origen de la peça fotografiada, sinó també de la mateixa fotografia utilitzada).

La impressió final que ens proporcionen, tant el volum que ara recensionem, com tota la col·lecció, és que ens trobem davant d'un treball molt important que marca un camí nou i diferent en l'estudi de la literatura llatina i que s'ha de convertir, per tant, en una referència futura ineludible en els estudis.

Joan Gómez Pallarès

BERSCHIN, W. (1986-1991). *Biographie und Epochenstil im lateinischen Mittelalter*. Bd. I (358 p.), II (337 p.), III (484 p.) = *Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters*. Bd. VIII-X. Stuttgart: Anton Hiersemann Verlag.

Amb l'aparició recent del tercer i darrer volum de *Biographie und Epochenstil im lateinischen Mittelalter* del professor Walter Berschin, és arribat el moment oportú de fer un comentari al conjunt d'aquest nou treball del catedràtic de Filologia Llatina Medieval i Moderna de la Universitat de Heidelberg. La dècada dels vuitanta ha estat extraordinàriament fructífera pel professor Berschin i, de retruc, per tots aquells que ens interessem pel món medieval i la seva comunicació escrita en llengua llatina. En efecte, el seu volum sobre *Griechisch-lateinisches Mittelalter*, Bern, 1980 (llibre del qual també s'ha fet una recensió en aquesta revista: *vid. Faventia* 12/13, 1990-1991, p. 489-491), oferia una llum definitiva sobre la influència de